

de drie klassieke eenheden van tijd, plaats en handeling. Toch kondigen zich veranderingen aan, zij het in ons land weer later dan elders. Regelmatig worden ook stukken in proza waargenomen en de drie eenheden worden nog wel eens opgerekt.

Het is geen boek dat men in één adem uitleest. Een ideale schouwburgavond bestond destijds uit iets ernstigs, een ballet en iets vrolijks. De lezer moet dat eigenlijk ook als leidraad aanhouden en zich beperken tot het lezen van enkele stukken per dag. Hij moet de tijd nemen om ze rustig tot zich te nemen. De licht ironische toon waarop Hans de Leeuwe zijn lezers uitleg verschaft komt zo ook het beste tot zijn recht.

Jan K. H. van der Meer

L. van Molle, P. Heyrman, ed., *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse sociale strijd XVIII; Leuven: KADOC, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2001, 304 blz., €23,55, ISBN 90 76686 08 4).

Vrouwen zijn onderbelicht in de bedrijfsgeschiedenis. In het eerste deel van dit boek geven drie auteurs de historiografische, juridische en kwantitatieve achtergronden van dit inmiddels algemeen erkende feit. Leen van Molle beschrijft hoe de zogenaamd sekse-neutrale maar in feite mannelijke blik waarmee (bedrijfs)historici naar het verleden kijken, een rol speelt in het negeren van vrouwelijke ondernemers. Maar ook de vrouwenhistorici krijgen van haar een veeg uit de pan; door *uitzonderlijke* vrouwen te bestuderen, bevestigt de vrouwengeschiedenis in feite de retoriek van het bestaan van gescheiden mannelijke en vrouwelijke leefwerelden.

Peter Heyrman gaat uitvoerig in op de historisch-statistische bronnen van zelfstandige vrouwelijke arbeid in de negentiende en twintigste eeuw. Onder invloed van de juridische handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen werden de zelfstandige economische activiteiten van hen vaak verzwegen bij officiële tellingen, terwijl er in de Belgische praktijk veel — juridisch toegestane — wegen waren voor vrouwen om zelfstandig te opereren. Heyrman concludeert dat er tussen 1846 en 2000 steeds minimaal 20 à 30 procent zelfstandige vrouwen in België waren. Vrouwenarbeid behelsde dus zeker meer dan huishoudelijk of agrarisch werk of loonarbeid in fabrieken.

Toch is er niet veel bekend over vrouwelijke ondernemers. Het tweede deel van de bundel bevat tien bijdragen die deze leegte enigszins opvullen. In zijn totaliteit is dit deel een illustratie van een gebrek dat in deel I al wordt geconstateerd: de grote middengroep van de vrouwelijke ondernemers blijft wederom onderbelicht. In meer dan de helft van de artikelen gaat het om het hogere echelon van ondernemende vrouwen; de vrije beroepen, beeldende kunstenaars en componisten, met als toppunt de gegoede dames in de negentiende eeuw die hun (familie) kapitaal inzetten in maatschappelijk geëngageerde projecten. Hier wordt het begrip ondernemerschap wel erg opgerekt. De redenering dat deze vrouwen wegbereidsters waren voor latere ondernemsters overtuigt mij niet.

Op zichzelf is het wel terecht om te kiezen voor een ruime definitie van ondernemerschap, namelijk als een marktgerichte economische activiteit waarbij de ondernemer zelf de eindverantwoordelijkheid draagt. Alleen op die manier is het mogelijk om in de bronnen verscholen ondernemsters op het spoor te komen. Maar zelfs dan blijft de zichtbaarheid van zelfstandige vrouwen een probleem zoals de bijdragen over vrouwen in kleinhandel en horeca van Valérie Piette en in de kant- en borduursector van Frieda Sorber aantonen. Niet toevallig zijn dit de enige bijdragen over de middengroepen.

Bronnengebrek lijkt echter geen rol te spelen in de vier bijdragen over de vrije en verzorgende beroepen. Dit waren immers beroepen waarover een maatschappelijke discussie over de toelating van vrouwen woedde. Sofie de Graeve beschrijft bijvoorbeeld hoe zelfstandige verpleegkundigen en zelfstandig gevestigde vroedvrouwen vrijwel ten onder gingen in de strijd om de dominantie in de geneeskundige zorgverstrekking in de periode 1908-1974. Zij behandelt niet alleen het discours, maar ook de wettelijke omstandigheden die de rol van deze vrouwelijke zorgondernemers ondermijnden. Zo was de structuur van de ziektekostenverzekering in België zeer ongunstig voor de vroedvrouwen. Sinds 1944 kregen vrouwen die in een materniteit (een kraaminrichting) bevielden wél kosten vergoed, terwijl dat niet het geval was voor vrouwen die kozen voor een thuisbevalling. Dit in tegenstelling tot Nederland, waar meer zelfstandig gevestigde verloskundigen zijn. Een dergelijke structurele verklaring geeft de marktgerichtheid in de definitie van ondernemerschap meer reliëf. Meer in ieder geval dan het diskwalificeren van ondernemsters in bepaalde branches (zoals de zorg) als 'niet-geëmancipeerd' want verbonden met de traditionele opvatting van 'gender', zoals gebeurt in de zeer normatieve bijdrage van Alison Woodward.

Het derde en laatste deel van de bundel bestaat uit twee artikelen over belangenorganisaties waarin vrouwen tot de tweede helft van de twintigste eeuw zwaar waren ondervetegenwoordigd. Met name in middenstandsbonden was het gebruikelijk dat familiebedrijven door de mannen werden vertegenwoordigd. Dit lijkt een voorbeeld van een grotere dominantie van mannen in de publieke sfeer, terwijl in deel I het idee van gescheiden leefwerelden juist krachtig was verworpen.

De rol van vrouwen in familiebedrijven is ten slotte een kwestie die enigszins in de lucht blijft hangen, al wordt er veelvuldig naar gerefereerd. Meerdere auteurs noemen het feit dat vele ondernemende vrouwen achter de façade van het familiebedrijf verborgen bleven. Het is jammer dat dit fenomeen niet uitgediept is in een aparte bijdrage. Als een weduwe de zaak van haar overleden man continueerde, stapte zij uit de schaduw. De vanzelfsprekendheid waarmee dit dikwijls gebeurde, suggereert op zijn minst dat zij voordien ook al actief in het bedrijf werkte. Maar welke rol speelde de echtgenote eigenlijk in het familiebedrijf? Nam zij ook ondernemingsbeslissingen? Had een vrouw beslissingsbevoegdheid over het familiebedrijf waarin haar bruidschat of erfdeel werd geïnvesteerd, of was zij louter een financier? Het collectief van auteurs van deze bundel zou hier gezamenlijk ongetwijfeld (het begin van) een systematisch antwoord op kunnen geven.

Doreen Arnoldus

R. Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2001, 246 blz., ISBN 90 5881 062 3); G. Harinck, R. Kuiper, P. Bak, ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Passage reeks XVI; Hilversum: Verloren, 2001, 384 blz., €28,-, ISBN 90 6550 664 0).

Elk handboek leert, dat de Anti-Revolutionaire Partij Nederlands eerste moderne politieke partij was. Vanaf 1879 kende zij een landelijke partijorganisatie (belichaamd in een centraal comité van kiesverenigingen en zichtbaar op de deputatenvergaderingen), een partijprogramma annex uitvoerige toelichting ('Ons Program'), een partijleider (de voorzitter van het moderamen van het centraal comité) en een partijkrant (*De Standaard*); zij bond bovendien haar kamerkandidaten aan het partijprogramma en verwachtte onderling overleg van hen in een